

ՌՈՒԲԵՆ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆ

Մեր գրականության երախտառատ գրողներից է Ռուբեն Զարդարյանը։ Նրա ստեղծագործության մեջ սեղմ դրսևորումն են ստացել իր ապրած ժամանակաշրջանի բովանդակ արևմտահայության տագնապները, ձգտումները, երազը։ Ու թեև այդ երազի մի քանի կարկառուն հատկանիշները քանդակեց նա իր երկերում, բայց նրա իրագործմանը չհասած, վրա հասավ պատրանաթափ կործանումը, և մեծ գրողն ու քաղաքացին իր ժողովրդի մի հատվածի հետ զոհ գնաց ապրիլյան անօրինակ եղեռնին։

Այն կարճ ժամանակահատվածը, որի ընթացքում գործեց և ստեղծագործեց Զարդարյանը, գրական բեղմնավոր մշակույթի սաղմերի ծլարձակման շրջան հանդիսացավ։ Այդ կարճ ժամանակահատվածը հասարակական-քաղաքական առումով մի քանի թվականներ արձանագրեց, որոնք արևմտահայ գրականության և Զարդարյանի ստեղծագործության ու գործունեության ճակատագրականորեն բնութագրական տարեթիվերը դարձան։

1895—1896 թվականներ...։ Տեղական հալածանքների և հաջորդած ջարդերի տարի՝ հեղինակության և ողբերգության կրկնակի միաձուլումով, սոսկալի համայնական հառաչանքով է ողողվում իրական մթնոլորտը, որն աստիճանաբար վերածվում է ներդաշնակ ընդվզման՝ հանձինս վերապրող սերնդի գրական ասպարեզ իջած գործիչների։ Անջնջելի տառապանքի ահաբեկության և հորիզոնում առկա ժող հույսի խոստացող անդորրության միջև տարուբերվող մաքառման շրջան։

Բուն Հայաստանից էր գալիս Զարդարյան ստեղծագործողը, իր հետ բերելով հայրենի երկրի բույրն ու լույսը։ Մազումով խարբերողի է Զարդարյանը, ծնվել է 1874-ին։ Խարբերում էլ քսաներկուամյա պատանին ականատես է եղել կոտորածներին և ավերածություններին։ Խարբերում և շրջանում հոսած

արյունը իր անջնջելի դրոշմն է թողել նրա գրվածքների մեջ։ Նրա հրատարակվում են Զարդարյանի առաջին պատմվածքները Զոհրապ—Ասատուրի «Մասիս»-ում (1893) և Զոպանյանի «Մադիկ»-ում (1895), նրանց հեղինակն արդեն ձևավորված ստեղծագործական անհատականություն էր։

1908 թվական. թուրքերին հատուկ խեղ-կատակություն. պետական հեղաշրջում. սահմանադրություն. արտոնություններ ազգային սահմաններում. նոր ոգևորության տարիներ, անցյալի ահավոր դրվագը մոռացության մշուշով պատելու ցանկություն (հանուն երեւոթապես խոստումնալից ներկայի), բայց անկարողություն։ Հինը իրեն զգացնել է տալիս. ներքև հնարավոր չէ. մոռանալ՝ առավել ևս. մաքառումը շարունակվում է։

Օտար երկնքի տակ դեգերելուց հետո, ի թիվս այլ գործիչների, Պոլիս է վերադառնում նաև Զարդարյանը։ Անցած դժվարին տասնամյակի ընթացքում են ստեղծվել մի քանի տասնյակ գրական փոքր սեռի երկեր, որոնք պարբերականների էջերից ժողովելով, 1910-ին հեղինակն ամփոփում է «Ցայգալույս» հատկանշական խորագրի տակ։ Այդ դժվարին տարիներին էր վերաբերում ուսուցչական գործունեությունը. մանկավարժական հարուստ փորձը, լայն իմացությունները և գրական ճաշակը հետագա տարիներին հնարավորություն են տալիս Զարդարյանին պատրաստելու և հրատարակելու «Մեղրազետ»-ների շարքը, որոնք որպես ձեռնարկ օգտագործվել են արևմտահայ վարժարաններում։

1909 թվական. Կիլիկյան ահաբեկող սթափեցնում է ուղեղները. Աղանայի ջարդի արձագանքները հասնում են Պոլիս. խուճապը վերսկսվում է։ Զարդարյանը շարունակում է իր արտակարգ ծանրակշիռ խմբագրական աշխատանքը. նա արևմտահայ հասարակական կարծիքին ուղղություն տվողներից է։

ևս մի բանի տարի լարված գործունեություն. մի բանի տարի հույս. մի բանի տարի լավատեսություն...

1915 թվական. վարագույրը բարձրանում է, վերջին անգամ անդառնալիորեն իջնելու համար հայկական զանգվածի վրա. արյան ալեկոծությունների միջից լսվող եղբրաշունչ ղղրղրը՝ եզրափակիչ ակորդը արևմտահայ գրականության: Զարդարյանը Պոլսում ձերբակալված մտավորականների թվում է. տեղահանվում է քաղաքից և քստորի ճանապարհին վայրենաբար խոլոխողվում:

Զարդարյանի կյանքը իր ժողովրդին նվիրվելու և ծառայելու մի սրտակեղեք վկայություն է, նրա գրական ժառանգությունը՝ իր ապրած ժամանակաշրջանի ոգու արտահայտությունը:

Արևմտահայ գրականության 1900-ական թվականների գրական սերնդի տիրական դեմքերից է Զարդարյանը: Նա, ինչպես և Սուրեն Պարթևյանը, Զապել Նսալյանը իրապաշտ սերնդի կրտսեր ժամանակակիցներն են, որոնց վիճակված էր շարունակել իրենց նախորդների գրական մնացուկ սովորությունները և նոր որակի հասցնել արևմտահայ արձակը, կատարելագործելով և նրբակերտելով այն, «արվեստագիտական զգայնություն» (արտահայտությունը Զոպայանին է) հաղորդելով նրան: Այս անանուն շարժումը, որը վարողներից էր նաև Զարդարյանը, հակադրության եզր շունչ իրապաշտ հոսանքի հետ, ընդհակառակը՝ օրգանական շարունակությունն էր Զոհրապով, Կամսարականով, Բաշլայանով սրբագործված գրական ձգտումների:

Իր սերնդի ընթացիկ մտայնության հետ ունեցած աղերսակցությունից դուրս, ուրույն գեղագիտական նկարագիր ունի Զարդարյանը:

Թվատիեցին իր հիմնական նախասիրություններից մեկն է: Զատագով է միաժամանակ օտարերկրյա նրբարվեստ հեղինակների: Այս հանգամանքը իրարամբեր ճանապարհությունների հետևանք չէ, այլ ակունքը մեկ անգամ ընդմիջած ձևավորված գրական հավատամքի, որին նա հավատարիմ մնաց և որի միջոցով դարձավ իր սերնդի լավագույն արձակագիրը կամ առաջինը իրեն հավասար ուժերի միջև:

Այդ հավատքի ակունքը՝ բանահյուսություն:

Բարձրարժեք, ինչպես Զարդարյանն է կոչում՝ «խիստաբար» գրականություն ստեղծելու համար, պետք է դիմել ժողովրդական հոգեբանության անպաճույճ աղբյուրին, «... հին

հավատալիքներն սկսած մինչև հետզհետե փոխանցման շրջաններով այլափոխված նախապաշարումները, առածներն ու ավելորդապաշտություն կոչվածները...», վերջիններիս խմորման, կազմավորման առաջընթացով ներշնչվելով, վերհանել և բարձրացնել արվեստի երկի աստիճանի, որպես անհրաժեշտություն և հաճույք ուսումնասիրելով և ընկալելով ժողովրդական հոգեբանության բոլոր խորություններն ու բոլոր մանրամասնությունները, «... ապրող համայնքին տարազներն սկսած մինչև անոր կյանքի երեվոյթներուն հետին մանրամասնությունները—բնակություն, զբաղում, դատողություն և տպավորության պայմաններ...»¹:

Այս վկայությունը կարևորություն է ներկայացնում նաև այն պատճառով, որ լույս է սփռում արևմտահայ գրական առաջընթացի ամենաէական հարցերից մեկի վրա: Թերևս Զարդարյանը միակն էր, որ ճիշտ կողմնորոշվեց 1900-ին «Մասիս»-ի անցկացրած հարցարանի կապակցությամբ, որի հարցերից մեկը վերաբերում էր «վաղվան գրականության»: Գրաքննությամբ պայմանավորված այս աղճատված ձևակերպումը, որը մի տասնամյակ առաջ արժարժվում էր որպես «գավառական գրականություն», և որը 1910-ական թվականներին միայն պետք է ստանար իր բուն ձևակերպումը՝ «Հայաստանյայց գրականություն», իր ժամանակաշրջանի Պոլսի անկումային մթնոլորտի համար ինքնին խիզախում էր: Առավել զնահատելի էին հարցի առթիվ արևմտահայ գրականության կենսունակության ու հեռանկարների նկատմամբ Զարդարյանի ցուցաբերած վճռական հավատն ու լավատեսական կամքը:

Ժողովրդական բանահյուսության, ժողովրդական վարք ու բարքի օգտագործման և գեղարվեստական երկի հիմք ընդունելու մասին գեղագիտական սկզբունքը ինքնին թելադրում էր նաև գրական սեռի ընտրության հարցը: Հետևողականությունն առկա էր Ռ. Զարդարյանի մշակած սեռերն են հեքիաթ, ավանդակ, արձակ քերթված, պատկեր և նորավեպ: Վերջինը, թվում էր, թե նվազ կիրառություն պետք է գտներ այս դեպքում, բայց այն իր հետաքրքրական կերպն է ստացել և զգալի կերպարանափոխության է ենթարկվել Զարդարյանի մշակմամբ, դասական նորավեպի համեմատությամբ: Զարդարյանի նորավեպը իր մեջ միաձուլում է հեղինակի մշակած գրական մյուս սեռերի էական հատկանիշները, դրանով իսկ ավելի շեշտելով նրա տեսության ասպարեզում զարգացրած գեղագիտական սկզբունքի գե-

¹ «Մասիս», 1900, № 40, էջ 629:

ղեցիկ կիրառումն ու նրա նկատմամբ ունեցած չհայտարարված հավատարմությունը: Այսպես, Զարդարյանի նորավեպերում փոխանցվել են նրա ավանդավեպերի խոհակա-նությունն ու հեքիաթների անբունազրոսու-թյունը, արձակ քերթվածների հուզականու-թյունն ու պատկերների կառուցման արվես-տը: Լեզվի նուրբ զգացողության հետ, այս ամենին միախառնված մեկ այլ հատկանիշն արժեքավորում է Զարդարյանի նորավեպը, ինքնատիպ ու առանձնահատուկ դարձնելով այն: Այդ մեկ այլ հատկանիշը, որ բխում է մշակված ձևերի գրական սեռին հատուկ պատկերացումներից, կայանում է նորավե-պի նյութը իրեն ավանդություն մատուցելու հեղինակի ձգտման մեջ, դրանով ներշնչելով (այդ հաջողվում է Զարդարյանին) նկա-րագրվող երևույթների կարեորությունը և ժողովրդական մտածելակերպի ակունքներից եկող առավելության արժանիքը:

«Ցայգալույս» ժողովածուում արտահայտ-ված գաղափարները շրջադարձային 1895-ին հաջորդած տարիների հայության ընդհանուր մտայնության արձագանքն են, շաղախված հեղինակի զգայնությունների ու մտածումնե-րի հետ: Այդ մասին վկայում է նաև ինքը Զարդարյանը, ժողովածուին կցված առաջա-բանում.

«Ցայգալույս»-ը խորհրդանշանն է պատ-մական այն շրջանին, ուր բռնադատիչ խա-վարը կճնշեր թրքահայ մտքին և գրականու-թյան վրա: Բանը ոչնչացված չէր, բայց կեն-սագուրկ ու կիսակենդան, հագիվ կճառագա-լթեր մթաստվեր ու մոռյլ հորիզոնի մը վրա, որպես տրոսմաթաթավ, անդրադարձած ցլթը ցայգալուսային աշխարհի մը մեջ:

Տխուղոսը, ուրեմն, այս գրքին, ուրիշ բան չէ, այլ միայն մեկնաբանությունը իր պարու-նակության և գրական որոշ շրջանի մը միան-գամայն²:

Տասից ավելի տարիների ընթացքում ստեղծված հավաքածու է այդ հատորը: 1895-ին հաջորդած տարիներին հեղինակը ոչ միայն վերստացրել է կատարված երևույթնե-րի ահավորությունը որպես անցյալի հուշ, այլ նույն զգացողությամբ է մտատանջվում, նույն վտանգի հնարավոր կրկնությունն է ցանկանում կանխել (մի բան, որ իր ուժերից վեր էր), գեթ հոգեկան դիմադրողականու-թյան և արիության պահանջ ներշնչելով ըն-թերցողին: Նկարագրվող հոգեվիճակների ու դրությունների մատնանշումը այդ նպատակն է հետապնդում, սերունդների համար ժամա-նակաշրջանի անխաղախ գեղարվեստական հիշատակարանը լինելուց բացի:

Հոգեների խորքը կատարվող ուղեորու-թյունն է հարազատ հաջորդը դարձնում Զար-դարյանին իր ավագ ժամանակակիցների: Զարդերին զուգակցվող հալածանքների ու գաղթականության ֆոնի վրա, Զարդարյանը ներկայացնում է հայ անհատի ներաշխար-հում թպրտացող ելեշավոր իդեոլոգիա և վեր-ջիններս իրականացման անհնարինության գիտակցումից տառապող մարդու երերում, բայց համառ հոգեվիճակը: Այդ անհատի խո-հերին հեղինակը միաձուլում է նաև իր մտա-ծումները, ուղեցույց ու կազմակերպող ուժի ամբողջության պատրանք ստեղծելով: «Մար-դեղանալ», «մարդեղացման» անհրաժեշտու-թյուն, մարդկային ու ազգային ինքնագի-տակցության պնդ. ահա՛ Զարդարյանի ժո-ղովածուում իշխող գաղափարների կենտրո-նական զսպանակը (տե՛ս «Ցեղին զավակը»): Այստեղից էլ հետևում է Զարդարյանի տրա-մաբանական շարունակություն հանդիսացող այս երկրորդ ձևակերպումը. «... մեռնիլ գիտ-նալ ապրելու համար» (տե՛ս «Ապրելու հա-մար»)³:

Նորավեպերից մեկում («Հայրենիքս կուղեմ ես») հերոսներից մեկի կապակցությամբ օգտագործված «ենթեքնասե՛նում» արտահայ-տությունը մոտեցնում է Զարդարյանի ոճի ընկալման ուղուն: Բայց լրիվ չի բացահայ-տում: Ներքնասե՛նումը հեղինակի մոտ գե-ղագիտական ձևավորված սկզբունքի չի վե-րածվում, քանի որ Զարդարյանը թեև թա-փանցում է մարդկային հոգու խորքը, բայց բավարարվում է ակնհայտը, երևացողը, տե-սանելին վերհասնելով, չժանրաբեռնելով գրու-թյունը այդ տեսանելի հատկանիշի հոգեկան գաղտնի ծալքերում թաքնված պատճառները որոնելով կամ վերլուծելով: Թերևս այս է պատճառը, որ Զարդարյանի արձակը այն-քան սահուն է, սլացիկ ու քնարական: Նա տառապում է, բայց չի տառապեցնում ըն-թերցողին, քանի որ գիտե իր տառապանքը վարագուրել երևութական հեշտությամբ, հանգամանք, որ ձեռք է բերվում գրչի վար-պետ տիրապետմամբ:

Զարդարյանին ու նրա ստեղծագործությու-նը բարձր են գնահատել իր ժամանակակից անվանի արձակագիրները՝ Երուսանը, Ծա-յանը: Այս վերջիններս հիմնական ելույթ ունեցողներն էին «Ցայգալույս»-ին նվիրված գրական ասուլիսի ժամանակ: Ծալանը, վերհասնելով Զարդարյանի ստեղծագործու-թյան «գեղեցկագիտական արժեքը», բնորո-շում է հեղինակին որպես «թրքահայ գրակա-նության մեր սերունդին ամենեն արդյունա-վոր, ամենեն համակրելի անդրանիկներին

² «Ցայգալույս», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 1:

³ «Արեւելյան մամուլ», 1901, № 6, էջ 229:

Մեկը՝ Երուխանը ընդգծում է Զարդարյանի մեջ բուն հայկական գրողը, հայկական ժողովրդական բույրով, որ օծված է քաղաքակրթության առաջխաղացմամբ⁴։

Այս բույրը նկատել են շատերը նրա ստեղծագործության մեջ։ Բայց այն առավել է պարծեքավորվում մեծն Կոմիտասի ձայնակցությամբ։ Ահա՛ իր եզրափակիչ խոսքերը.

«Երբ զայն («Յայգալույս»-ը) կարդացի, Զարդարյանը չպատկերացուցի բնավ աչքերուս առջև, այլ ազգ մը, ամբողջ ժողովուրդ մը՝ իր գեղեցկությամբն ու շքեղությամբ...»

⁴ «Գրական ասուլիսներ», Դ, Ռ. Զարդարյանի «Յայգալույս»-ը, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 11։

⁵ Նույն տեղում, էջ 38։

Շնչե՛նք այդ շունչը, մանավանդ դուք երիտասարդներ, շնչեցե՛ք զայն երիտասարդական շունչով մը, որովհետև ան գավառն էր, մեր հայրենի բնավայրեն, որուն արևը քաղցր է, ջուրը անուշահամ, երկինքը վճիտ և օդը կենսատու ու պայծառ, և որուն վրա կսավառնի գեղեցկությունը։ Շնչե՛նք այդ գեղեցկությունը»⁵։

Ունկնդրել այս պատգամին, նշանակում է հարստանալ Զարդարյանով, նշանակում է հպարտանալ նրա անվամբ, նշանակում է արժանապատվությամբ գնահատել անցյալի պայծառ ու դեռևս ապրեցնող խորհրդանշանները։

⁶ Նույն տեղում։

